

هو 121
كشف الأسرار و عُدَّة الأبرار
ابوالفضل رشيدالدين الميبدوى
مشهور به تفسیر
خواجه عبدالله انصارى
به كوشش: زهرا خالوى

<http://www.sufism.ir/MysticalBooks%2892%29.php> (word)

<http://www.sufism.ir/books/download/farsi/meybodi/kashfol-asrar-kamel.pdf>

53- سورة النجم

النوبة الاولى

قوله تعالى: بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ بنام خداوند فراخ بخشایش مهربان.
و النّجم إذا هوى (1) بپاره‌ای از قرآن هر گاه که فرود آید از آسمان.
ما ضلّ صاحبكُم و ما غوى (2) گم راه نگشت این مرد شما و راه کز نرفت.
و ما ينطق عن الهوى (3) و هیچ سخن نگویید بوايست تن خویش.
إن هو إلا وحي يوحى (4) نیست آن مگر پیغامی که می‌دهند.
علمه شديد القوى (5) در آموخت در وی آن سخت نیروها.
ذو مرة إن محكم نيروى فاستوى (6).
و هو بالافق الأعلى (7) بآن سوی برترین.
ثمّ دنا فندلى (8) آن گاه پس نزدیک شد و فرود آمد.
فكان قاب قوسين أو أدنى (9) یا نزدیکتر.
فأوحى إلى عبده ما أوحى (10)
آگاهی او کند برهی خویش آنچه او کند.
ما كذب الفؤاد ما رأى (11) دروغ ندید دل آنچه دید.
أفتمارونه على ما يرى (12) می‌پیکار کنید با او بر آنچه او دید می‌ناستوار گیرید او را و ران.
و لقد رآه نزلًا آخرى (13) و دید او را باز بارى دیگر.
عند سدره المنتهى (14) بنزدیک درخت سدره آنجا که دانش خلق تا آنجا بیش نرسد، چون آنجا رسد
برنگردد.
عندها جنّة المأوى (15) بنزدیک آن درخت است بهشت که ماوی دوستانست و جانها شهیدان.
أدّ يعشى السدرة أن گاه که و ران درخت می‌پیچد. ما يعشى (16) آنچه می‌پیچد.
ما زاع البصر و ما طغى (17) چشم کز نشد و از راست دیدن در نگذشت.
لقد رأى و حقا که دید، من آیات ربّه الكبرى (18) از شگفتها و نشانهها بزرگ.
أفرأيتم اللات و العزى (19) و مناة الثالثة الأخرى (20) چه بینید این بتان شما که می‌پرستید:
لات و عزی و مناة.

أَلَكُمْ الذَّكَرَ وَ لَهُ الْأُنْثَى (21) باش شما را پسر و او را دختر.
تِلْكَ إِذَا قَسَمَهُ ضَبْرِي (22). اکنون پس بخششی است سخت کز و ستمکارانه.
إِنْ هِيَ، نیست این بتان که می‌پرستید، إِلَّا أَسْمَاءٌ سَمَّيْتُهَا أَنْتُمْ وَ أَبَاكُمْ، مگر نامهای که شما کردید و پدران شما. ما أَنْزَلَ اللَّهُ بِهَا مِنْ سُلْطَانٍ فَرُو نَفْسَتَادَ اللَّهِ بر آن هیچ عذری و حجتی.
إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ نه می‌روند مگر به پی پنداشت، وَ مَا تَهْوَى الْأَنْفُسُ وَ آنچه تن آدمی فراواید وَ لَقَدْ جَاءَهُمْ مِنْ رَبِّهِمُ الْهُدَى (23) و آمد بایشان از خداوند ایشان، کار راست و پیغام درست و مزد استوار.
أَمْ لِلْإِنْسَانِ مَا تَمْنَى (24) باش هر چه مردم آرزوی کنند او را آن سزد یا رسد.
فَلِلَّهِ الْآخِرَةُ وَ الْأُولَى (25) الله راست آن گیتی و این گیتی.
وَ كَمْ مِنْ مَلَكٍ فِي السَّمَاوَاتِ وَ چند فرشته که در آسمانست: لَا تُغْنِي شَفَاعَتُهُمْ شَيْئاً هِیچ سود ندارد و بکار نیاید شفاعت ایشان و بخواستن ایشان، إِلَّا مِنْ بَعْدِ أَنْ يَأْذَنَ اللَّهُ مگر پس آن که دستوری دهد، لِمَنْ يَشَاءُ وَ بِرَضَى (26) که خواهد و که پسندد.
إِنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ اِيشَانِ که برستاخیز می‌نگرند لَيْسَمُونَ الْمَلَائِكَةَ تَسْمِيَةَ الْأُنْثَى (27) فرشتگان را می‌زن نام کنند وَ مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ وَ اِيشَانِ را بآن هیچ دانش نیست، إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ نمی‌روند مگر بر پی پنداشت، وَ إِنْ الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئاً (28) و پنداشت بجای سخن راست و کار راست هیچ بکار نیاید
فَأَعْرِضْ عَنْ مَنْ تَوَلَّى عَنْ ذِكْرِنَا رُوی گردان و فرا گذار از آن کس که برگشت از پذیرفتن سخن ما و از یاد ما وَ لَمْ يُرِدْ إِلَّا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا (29) و نخواست مگر همین جهان نزدیک خست.
ذَلِكَ مَبْلَغُهُمْ مِنَ الْعِلْمِ تا این رسید دانش ایشان و بس، إِنْ رَبِّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبِيلِهِ خداوند تو میداند و او دانتر بهر که گم گشت از راه خدای، وَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ اهْتَدَى (30) و او دانتر داناست که بر راه راست رفت.
وَ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَ مَا فِي الْأَرْضِ وَ الله راست هر چه در آسمانها و زمینها چیز است، لِيَجْزِيَ الَّذِينَ أَسْأَلُوا تا پاداش دهد ایشان را که بد کردند، بِمَا عَمِلُوا بآنچه کردند. وَ يَجْزِيَ الَّذِينَ أَحْسَنُوا بِالْحُسْنَى (31) و پاداش دهد ایشان را که نیکویی کردند بپاداش نیکو.
الَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ كَبَائِرَ الْإِثْمِ وَ الْفَوَاحِشِ اِيشَانِ که باز می‌پرهیزند از بزرگیها بزه و زشتیها. إِلَّا اللَّمَمَ مگر آهنگ و پیرامن گشت. إِنْ رَبِّكَ وَاسِعُ الْمَغْفِرَةِ خداوند تو فراخ آمرزش است. هُوَ أَعْلَمُ بِكُمْ او دانتر دانای است بشما و بود، إِذْ أَنْشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ آن گه که می‌آفرید شما را در زمین، وَ إِذْ أَنْتُمْ أَجْنَّةٌ وَ آن گه که شما پوشیده بودید و نازاد، فِي بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ در شکمهای مادران خویش، فَلَا تُزَكُّوا أَنْفُسَكُمْ خویشتن بی‌گناه مدانید و خوانید، هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ اتَّقَى (32) الله دانتر دانایست باو که می‌پرهیزد از ناپسند.
أَفَرَأَيْتَ الَّذِي تَوَلَّى (33) دیدی آن مرد که برگشت.
وَ أَعْطَى قَلِيلاً وَ اندك بخشید، وَ أَكْدَى (34) و آن گه باز ایستاد.
أَعِنْدَهُ عِلْمُ الْغَيْبِ بنزدیک او است آگاهی از غیب، فَهُوَ يَرَى (35) و می‌داند او.
أَمْ لَمْ يُنَبِّأْ يا او را آگاه نکردند، بِمَا فِي صُحُفِ مُوسَى (36) که چیست در صحیفهای موسی.
وَ إِبْرَاهِيمَ الَّذِي وَفَّى (37) و در صحیفهای ابراهیم آن ابراهیم که سپری کرد و بگزارد آنچه فرمودند و باز ایستاد و باز آمد آن را که پذیرفت.
أَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى (38) نکشد هیچ بارکش بار کسی دیگر.
وَ أَنْ لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى (39) و نیست مردم را از پاداش مگر پاداش آنچه خود کرد.
وَ أَنْ سَعْيُهُ سَوْفَ يَرَى (40) و کردار او آری باز نمایند او را.
ثُمَّ يُجْزَاهُ الْجَزَاءَ الْأَوْفَى (41) آن گه پاداش دهند او را بان سپری‌تر پاداش.
وَ أَنْ إِلَى رَبِّكَ الْمُنْتَهَى (42) و بازگشت هر کس با اوست و بازگشت هر کار با حکم اوست و بازگشت هر چیز با علم اوست و بازگشت هر بودنی با خواست و مراد او است.
وَ أَنَّهُ هُوَ أَضْحَكَ وَ أَبْكَى (43) اوست که بخنداند و بگریانید.
وَ أَنَّهُ هُوَ أَمَاتَ وَ أَحْيَا (44) و اوست که میراند و زنده گرداند.

وَ أَنَّهُ خَلَقَ الزَّوْجَيْنَ الذَّكَرَ وَ الْأُنْثَى (45) و اوست که بیافرید هر دو جفت: نر جفت ماده و ماده جفت نر.
 مِنْ نُطْفَةٍ إِذَا تُمْنَى (46) از نطفه آن گه که آن را باز اندازند چهل روز آب و چهل روز خون و چهل روز گوشت.
 وَ أَنَّ عَلَيْهِ النَّشَأَ الْأُخْرَى (47)، و بر الله است آفرینش پسین
 وَ أَنَّهُ هُوَ أَغْنَى وَ أَفْنَى (48) و اوست که بی‌نیاز کرد و مال داد.
 وَ أَنَّهُ هُوَ رَبُّ الشَّعْرَى (49) و اوست خداوند شعر و آفریدگار او.
 وَ أَنَّهُ أَهْلَكَ عَادًا الْأُولَى (50) و اوست که تباہ کرد و هلاک عاد پیشین را.
 وَ ثَمُودَ فَمَا أَبْقَى (51) و ثمود را هیچ بازمانده نگذاشت.
 وَ قَوْمَ نُوحٍ مِنْ قَبْلُ وَ قَوْمَ نُوحٍ رَا هُمْ هَلَاكٌ كَرَدَ پِيش از عاد و ثمود.
 إِنَّهُمْ كَانُوا هُمْ أَظْلَمَ وَ أَطْغَى (52) کایشان ستمکارتر بودند و نافرمان‌تر.
 وَ الْمُؤْتَفِكَةَ أَهْوَى (53) و آن نگونسارانرا در آن زمین نگونسار در شیب او کند.
 فَغَشَّاهَا مَا عَشَى (54) و فراسر ایشان نشانند آنچه نشانند.
 فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكَ تَتَمَارَى (55) بکدام از نعمتها خداوند خویش می‌نگروی یا در گمان می‌باشی.
 هَذَا نَذِيرٌ مِنَ النَّذْرِ الْأُولَى (56) این محمد آگاه کننده‌ایست از آگاه کنندگان پیشین.
 أَرَفَتِ الْأَرْضُ (57) نزدیک آمد رستاخیز.
 لَيْسَ لَهَا مِنْ دُونِ اللَّهِ كَاشِفَةٌ (58) آن روز که پدید آید، نیست آن را باز برنده‌ای جز از الله، نیست هنگام آن را پیدا کننده‌ای جز از الله.
 أَمِنْ هَذَا الْحَدِيثِ تَعْجَبُونَ (59) ازین سخن شگفت می‌دارید و انکار همی کنید.
 وَ تَضْحَكُونَ، وَ مِی‌خندید وَ لَا تَبْكُونَ (60) نگرید.
 وَ أَنْتُمْ سَامِدُونَ (61) و شما می‌بازی و افسوس کنید باین سخن.
 فَاسْجُدُوا لِلَّهِ وَ اعْبُدُوا (62) سجود الله را کنید و او را پرستید.

النوبة الثانية

این سوره هزار و چهارصد و پنج حرف (1405) است سیصد و هشت (308) کلمه و شست و دو (62) آیت، جمله بمکه فرود آمد مگر يك آیت: الَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ كَبَائِرَ الْإِثْمِ وَ الْفَوَاحِشَ این يك آیت بقول ابن عباس بمدینه فرود آمد. و درین سوره دو آیت منسوخ است یکی: فَأَعْرِضْ عَنْ مَنْ تَوَلَّى عَنْ ذِكْرِنَا معنی اعراض منسوخ است بآیت سیف.
 دیگر آیت: وَ أَنْ لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى منسوخ است بقوله تعالى: «و الذين آمنوا و اتبعناهم بایمان الحقنا بهم ذریاتهم» و در فضیلت سوره روایت کنند از ابی بن کعب قال قال رسول الله (صلي الله عليه وسلم) من قرء و النجم اذا هوى اعطى من الاجر عشر حسنات بعدد من صدق بمحمد و جحد به.
 و عن ابن مسعود قال هذا أول سورة اعلنها رسول الله (صلي الله عليه وسلم) بمكة.
 قوله: وَ النَّجْمُ إِذَا هَوَى مفسران را در معنی وَ النَّجْمُ قولهاست،
 • بعضی گفته‌اند اسم جنس است و مراد باین جمله ستارگان آسمان است. و هوى بمعنی سقط، قسم یاد می‌کند رب العالمین بجملة ستارگان آن گه که از هول قیامت و رستاخیز همه فرو ریزند، همانست که جایی دیگر گفت: وَ إِذَا الْكَوَاكِبُ انْتَثَرَتْ.
 • و گفته‌اند مراد باین ثریاست که عرب بنجم مطلق ثریا گویند. مصطفی (صلي الله عليه وسلم) فرموده
 اذا طلع النجم ارتفعت العاهات یعنی الثریا، و فی رواية ما طلع النجم قطّ و فی الارض من العاهة شيء الا رفع. و هویها طلوعها و ارتفاعها. قسم یاد می‌کند بثریا بآنکه که برآید و آفات و عاهات از زمین بردارد.
 • و روی عکرمة عن ابن عباس انه الرجوم من النجوم یعنی ما یرمی به الشیاطین عند استراقهم

السمع.

● مجاهد گفت و کلبی و روایت از ابن عباس وَ النَّجْمُ إِذَا هَوَىٰ يَعْنِي وَ الْقُرْآنَ إِذَا نَزَلَ. قسم یاد می‌کند بقرآن که از آسمان فرو آمد نجم نجم در مدت بیست و سه سال. همانست که آنجا گفت فَلَا أَقْسِمُ بِمَوَاقِعِ النُّجُومِ.

● جعفر (الصادق) بن محمد (باقر) گفت (ع) وَ النّجم یعنی محمدا (صلي الله عليه وسلم) إِذَا هَوَىٰ ای نزل من السماء ليلة المعراج. سَمَاهُ نَجْمًا كَمَا سَمَاهُ سِرَاجًا فِي قَوْلِهِ: وَ سِرَاجًا مُنِيرًا.

● وَ قِيلَ النّجم النّبات إِذَا هَوَىٰ ای سقط علي الارض، فان النجم ليس له ساق كقوله: وَ النّجْمُ وَ الشّجَرُ يَسْجُدَانِ. وَ يَحْتَمِلُ مِنَ التّأْوِيلِ المصلى اذا سجد و الغازى اذا قتل شهيدا و العالم اذا مات، فان هؤلاء نجوم الارض و الاخبار ناطقه بها.

گفته‌اند آن روز که این آیت فرو آمد و رسول خدا بر قریش آشکارا کرد، عتبه بن ابی لهب گفت کفرت برب النجم اذا هوى و دختر رسول را که زن وی بود طلاق داد، رسول خدای دعا کرد گفت اللهم سلط عليه كلبا من كلابك.

بعد از آن این عتبه بتجارت شام رفت با پدر خویش بو لهب، در منزلی از منازل راه فرو آمدند و آنجا دیری بود، راهبی از دیر فرو آمد و گفت هذا ارض مسبعة، درین زمین سباع فراوان بود، نگر تا خویشتن را از شیر نگه دارید. بو لهب گفت فرا اصحاب خویش این پسر مرا نگه دارید که می‌ترسم که دعاء محمد در وی رسد. ایشان همه گرد وی درآمدند و او را در میان گرفتند و پاس وی می‌داشتند. در میانه شب، رب العالمین خواب بر ایشان اوکند و شیر بایشان درگذشت و لطمه بر وی زد و او را هلاک کرد.

قوله: وَ النَّجْمُ إِذَا هَوَىٰ اصحاب معانی گفتند قسم در قرآن بر دو وجه است،

● یکی: قسم بذات و صفات خالق جل جلاله و قسم حقیقی آنست، که ذات و صفات وی را استحقاق آنست، چنان که فرمود قَوْ رَبِّكَ لَنَسْتَأْتِنَهُمْ أَجْمَعِينَ قَوْ رَبِّ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ قُلْ إِي وَ رَبِّي. این قسم است بذات او جل جلاله.

● و قسم بصفات آنست که فرمود ق وَ الْقُرْآنِ الْمَجِيدِ ص وَ الْقُرْآنِ ذِي الذِّكْرِ وَ كَذَلِكَ قَوْلُهُ: فَبِعِزَّتِكَ، و همچنین حروف تهجی در اوائل سور، هر حرفی اشارتی است بصفاتی از صفات حق جَلْ جلاله و قسم بآن یاد کرده.

● وجه دوم: قسم است بمخلوقات و آن بر چهار ضرب است،

● یکی: اظهار قدرت را چنانکه فرمود وَ الذَّارِيَاتِ ذُرُوءًا وَ الْمُرْسَلَاتِ عُرْفًا وَ النَّازِعَاتِ غُرْقًا هَذَا وَ امثاله نبّه العباد علی معرفة القدرة فيها.

● دیگر: قسم است برستاخیز اظهار هیبت را کقوله: لَا أَقْسِمُ بِيَوْمِ الْقِيَامَةِ، اقسام بها لیعلم هیبته فيها.

● سدیگر: قسم یاد میکند اظهار نعمت را تا بندگان نعمت الله را بر خود بشناسند و شکر آن بگزارند، کقوله: وَ التَّيْنِ وَ الزَّيْتُونِ.

● چهارم: قسم است ببعضی مخلوقات بیان تشریف را تا خلق شرف و عزّ آن چیز بدانند که قسم بوی یاد کرده، کقوله: لَا أَقْسِمُ بِهِذَا الْبَلَدِ یعنی مکه و کَذَلِكَ قَوْلُهُ: وَ طُورِ سِينِينَ وَ هَذَا الْبَلَدِ الْأَمِينِ وَ مِنْ ذَلِكَ قَوْلُهُ لِلْمُصْطَفَى (صلي الله عليه وسلم) لَعْمَرِكَ. و هذا علی عادة العرب فانها تقسم بكل ما تستعظمه و تريد اظهار تعظيمه، و قيل كلّ موضع اقسام فيه بمخلوق فالرب مضمّر فيه کقوله: وَ النَّجْمُ یعنی برب النجم و رب الذاریات و اشباه ذلك.

ما ضَلَّ صَاحِبُكُمْ وَ مَا غَوَىٰ ای ما ضلَّ عن التوحيد قط و ما زاغ عن المعرفة بالله سبحانه و عن الرشده قط. و قيل ما نكب عن الحق و الصدق و الامانة قط و هذا دليل علی انّ قَوْلُهُ: وَ وَجَدَكَ ضَالًّا لیس من ضلال الغی. و قيل ما غوی ای ما خاب سعيه و ذلك انّ قریشا قالوا ضلَّ محمد عن دین آبائه و غوی ثم تقول علی الله و افتری.

فانزل الله تعالى ما ضلَّ صَاحِبُكُمْ وَ مَا غَوَىٰ یا محمد اگر مکیان نسبت ضلالت و غوایت با تو میکنند تو دل بتنگ میاور، باک مدار تو آن بین که ما لوح مدح و ثناء تو بقلم لطف قدم می‌نویسیم، چون ایشان

تخته هجر تو خوانند تو سوره مدح و ثنا ما آغاز کن: فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ. قوله: وَ مَا يُنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ اى لم يأتكم بالقرآن من تلقاء نفسه و بهواه و مراده. و عن بمعنى الباء قد يتعاقبان كقوله: فَسُئِلَ بِهِ خَبِيرًا اى عنه وَ مَا نَحْنُ بِتَارِكِي آلِهَتِنَا عَنْ قَوْلِكَ اى بقولك. در ضمن اين آيت تشریف و تخصیص مصطفی است (صلي الله عليه وسلم) رب العزة رتبت قربت وى بلند نهاد و تشریف عظیم داد که خصم وى را بخودى خود جواب داد و برسول باز نگذاشت. آن گه که او را ضالّ گفتند، حق جل جلاله از بهر وى جواب داد که: مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمْ وَ مَا غَوَى، نه چون دیگر پیغامبران که جواب خصم ایشان هم بایشان باز گذاشت، چنانکه نوح، قوم او را گفتند إِنَّا لَنَرَاكَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ نوح خود جواب ایشان را داد که لَيْسَ بِي ضَلَالَةٌ وَ هُوَ رَا كُنتُمْ بِئِنَّا لَنَرَاكَ فِي سَفَاهَةٍ هود جواب داد که لَيْسَ بِي سَفَاهَةٌ، همچنین داود پیغامبر را فرمان آمد که فَاحْكُم بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ وَ لَا تَتَّبِعِ الْهَوَىٰ يَٰ دَاوُدَ نگر تا حکمی که میان خلق کنی بعدل و راستی کنی و بر پی هوا و مراد خود نروی. چون نوبت بمصطفی عربی (صلي الله عليه وسلم) رسید حق جل جلاله فرمود: وَ مَا يُنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ اى بر پی مراد و هوا خود نرود و آنچه گوید جز از وحی و پیغام ما نگوید.

إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ اى ما هذا القرآن الا وحی من الله یوحى اليه. عَلَّمَهُ شَدِيدُ الْقُوَىٰ راجعة الى الرسول و شديد القوى هو جبرئيل عليه السلام و كان قُوَّتُهُ أَنَّهُ اقْتَلَعَ مَدَائِنَ لُوطَ مِنْ سَبْعِ أَرْضِينَ و رفعها الى السماء ثم قَلَّبَهَا عَلَى الْمَاءِ الْأَسْوَدِ. و من قُوَّتِهِ أَنَّهُ ابْصَرَ ابْلِيسَ وَ هُوَ يَكْلَمُ عِيسَى عَلَى بَعْضِ الْعُقَابِ، فَنَفَخَ بِجَنَاحِيهِ نَفْخَةً الْقَاهِ فِي أَقْصَى جَبَلِ الْهِنْدِ، وَ كَذَلِكَ صِيحَتْهُ بَثْمُودَ. فَاصْبَحُوا جَاثِمِينَ خَامِلِينَ، وَ كَذَلِكَ هَبُوطُهُ مِنَ السَّمَاءِ عَلَى الْأَنْبِيَاءِ وَ صَعُودُهُ إِلَيْهَا فِي أَقْلٍ مِنَ الطَّرْفِ. ذُو مِرَّةٍ يَعْنِي ذُو مَنْظَرٍ حَسَنٍ، قِيلَ ذُو قُوَّةٍ وَ شِدَّةٍ وَ قِيلَ شَدِيدُ الْقُوَىٰ أَخْبَارٌ عَنْ قُوَّتِهِ فِي أَمْرِ اللَّهِ وَ ذُو مِرَّةٍ أَخْبَارٌ عَنْ قُوَّةِ جِسْمِهِ. وَ الْمِرَّةُ الْقُوَّةُ، تَقُولُ حَبْلٌ مَمَرٌّ أَيْ مُحْكَمُ الْفَتْلِ وَ قِيلَ هِيَ فَعْلَةٌ مِنَ الْمُرُورِ وَ الْمَعْنَى ذُو مُرُورٍ فِي الْبَحْرِ فِي صَعُودِهِ وَ هَبُوطِهِ وَ قِيلَ شَدِيدُ الْقُوَىٰ ذُو مِرَّةٍ هُوَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ. هَذَا كَقَوْلِهِ: هُوَ الرِّزَاقُ ذُو الْقُوَّةِ الْمَتِينِ قوله: فَاسْتَوَىٰ يَعْنِي جِبْرِئِيلُ وَ هُوَ يَعْنِي مُحَمَّدًا (صلي الله عليه وسلم) وَ الْمَعْنَى اسْتَوَىٰ جِبْرِئِيلُ وَ مُحَمَّدٌ لَيْلَةَ الْمِعْرَاجِ بِالْأَفْقِ الْأَعْلَى وَ هُوَ أَقْصَى الدُّنْيَا عِنْدَ مَطْلَعِ الشَّمْسِ وَ قَالَ سَعِيدُ بْنُ الْمُسَيْبِ الْأَفْقُ الْأَعْلَى قَاعٌ تَحْتَ الْعَرْشِ وَ قِيلَ فَاسْتَوَىٰ يَعْنِي جِبْرِئِيلُ وَ قَوْلُهُ: وَ هُوَ كُنْيَاةٌ عَنْ جِبْرِئِيلَ أَيْضًا يَعْنِي اسْتَوَىٰ عَلَى صُورَتِهِ الَّتِي خَلَقَهُ اللَّهُ عَلَيْهَا وَ هُوَ إِذَا ذَاكَ بِالْأَفْقِ الْأَعْلَى وَ ذَلِكَ أَنَّ جِبْرِئِيلَ كَانَ يَأْتِي رَسُولَ اللَّهِ (صلي الله عليه وسلم) عَلَى صُورَةِ رَجُلٍ مِنَ الْأَدَمِيِّينَ كَمَا يَأْتِي الْأَنْبِيَاءُ فَانْهَ اتَى إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ فِي صُورَةِ الْأَضْيَافِ وَ اتَى دَاوُدَ عَلَيْهِ السَّلَامُ فِي صُورَةِ الْخَصْمِ فَسَأَلَهُ رَسُولُ اللَّهِ (صلي الله عليه وسلم) أَنْ يَرِيهِ نَفْسَهُ عَلَى صُورَتِهِ الَّتِي جَبَلَ عَلَيْهَا، فَارَاهُ نَفْسَهُ مَرَّتَيْنِ، مَرَّةً فِي الْأَرْضِ وَ مَرَّةً فِي السَّمَاءِ فَامَا فِي الْأَرْضِ فَفِي الْأَفْقِ الْأَعْلَى وَ الْمُرَادُ بِالْأَعْلَى جَانِبَ الْمَشْرِقِ وَ ذَلِكَ أَنَّ مُحَمَّدًا (صلي الله عليه وسلم) كَانَ بَحْرَاءَ فَطْلَعَ لَهُ جِبْرِئِيلُ مِنَ الْمَشْرِقِ فَسَدَّ الْأَفْقَ إِلَى الْمَغْرِبِ فَخَرَّ رَسُولُ اللَّهِ (صلي الله عليه وسلم) مَغْشًى عَلَيْهِ فَنَزَلَ جِبْرِئِيلُ فِي صُورَةِ الْأَدَمِيِّينَ فَضَمَّهُ إِلَى نَفْسِهِ وَ جَعَلَ يَمْسَحُ الْغُبَارَ عَنْ وَجْهِهِ، بِدَلٍّ عَلَيْهِ قَوْلُهُ.

وَ لَقَدْ رَأَاهُ بِالْأَفْقِ الْمُبِينِ. و اما فى السماء فعند سدرۃ المنتهى فذلك قوله: وَ لَقَدْ رَأَاهُ نَزْلَةً أُخْرَىٰ عِنْدَ سِدْرَةِ الْمُنْتَهَىٰ وَ لم يره احد من الانبياء على تلك الصورة الا محمد (صلي الله عليه وسلم).

فان قيل كيف يجوز ان يغير الملك صورة نفسه و هل يقدر غير الله تعالى تغيير صورة المخلوقين و قد علم ان جبرئيل عليه السلام اتى رسول الله مرّة فى صور رجل و مرّة فى صورته التى ابتدأه الله عليها. و انّ ابليس اتى قريشا فى صورة شيخ من اهل نجد.

فالجواب عنه انّ تغيير الصور الذى هو تغيير التركيب و التأليف لا يقدر عليه الا الله تعالى، فاما تغيير صفة جبرئيل ففعل الله تعالى تبييناً للمصطفى (صلي الله عليه وسلم) و ليعلم انه امر من الله تعالى اذا راه فى صور مختلفه فان ذلك لا يقدر عليه الا الله تعالى و هو ان يراه مرّة قد سدّ الافق و اخرى يجمعها مكان ضيق. و اما ابليس فكان ذلك منه تخيلاً للناظرين و تمويهها دون التحقيق كفعل السحرة بالعصى و الحبال. قال الله تعالى فَإِذَا جِبَالُهُمْ وَ عَصِيُّهُمْ يُخَيَّلُ إِلَيْهِ مِنْ سِحْرِهِمْ أَنَّهَا تَسْعَى وَ لم يقل سعت.

و قيل فاستوى و هو بالافق الاعلى من فعل الله عز و جل كقوله اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ وَ الافق الاعلى فوق

السموات السبع يعنى العرش. و گفته اند فاستوى صفت مصطفى است (صلي الله عليه وسلم) معنى آنست که راست بایستاد

- بنفَس در مجاهدت
- و بدل در مشاهدت،
- بروح در مکاشفت،
- بسرّ در ملاطفت.
- راست بایستاد،
- از امر ما قدم بیرون ننهاد
- و بنهی ما قدم در ننهاد
- و بی فرمان ما دم نزد،
- راست بایستاد، مراد ما را، هر چه مراد وی بود زیر قدم آورد
- و مراد ما مراد او گشت و ما خود آن کردیم که مراد وی بود.
- فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قَبْلَةً تَرْضَاهَا وَ لَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَى.
- راست بایستاد در دوستی که از دوست جز دوست نخواست،
- راست بایستاد در نفس موافقت قلب را،
- راست بایستاد قلب موافقت سرّ را،
- راست بایستاد سرّ موافقت حق را،
- راست رفت، بر است و چپ نگاه نکرد تا بمنزل ثُمَّ دَنَا رسید بر بساط فَتَدَلَّى قدم نهاد.
- بقاب قوسین قرب بر رفته،
- بر متکاء عزت او ادنی تکیه زده،
- بمشاهدت رسیده، شراب چشیده، راز شنیده دوست دیده.
- دردی که من از عشق تو کردم
- دل داند و من دانم و من دانم و دل
- حاصل

هر که تحفه ما زاع البَصَرُ و ما طَغَى برد، هدیه فَأَوْحَى إِلَى عَبْدِهِ ما أَوْحَى
آرد. شعر:

لا يَكْتُمُ السِّرَّ الا كل ذی خطر و السِّرَّ عند الکرام الناس مکتوم
و السِّرَّ عندی فی بیت له غلق قد ضاع مفتاحه و الباب مکتوم

- قوله: ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّى، هذا من المقلوب تأويله تدلّى فدنا، و التدلّى التّنزّل، اخذ من الدلو. و صحّ عن رسول الله (صلي الله عليه وسلم) في حديث شريك بن عبد الله بن ابي نمر عن انس بن مالك عن رسول الله (صلي الله عليه وسلم) انه قال دنا الجبار رب العزة فتدلى و هو قول الحسن البصري: دنا ربنا فتدلى، و روى موقوفا على انس بن مالك قال دنا الجبار رب العزة فتدلى حتى كان منه قاب قوسين او ادنى. و هذا رواية ابي سلمة عن ابن عباس و قال الضحاك دنا محمد من ربه فتدلى فاهوى للسجود فكان منه قاب قوسين أو أدنى و قيل دنى محمد من ساق العرش فتدلى، اى جاوز الحجب و السراقات لا يقله مكان و هو قائم باذن الله عز و جل كالمعلق بالشئ لا يثبت فيه قدمه على مكان و قيل دنو الله من العبد على نوعين
- احدهما: باجابة الدعوة و اعطاء المنية و رفع المنزلة كقوله تعالى: فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ.
 - و الثانى: بمعنى القرب فى الحقيقة دون هذه المعانى كقوله: ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّى كما قال انس و ابن عباس و كما

جاء في الخبر الصحيح عن النبي (صلي الله عليه وسلم): يدنو المؤمن من ربه عز و جل... الحديث.
قوله: فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ. هذا من كون الوقت مجازة صار قاب قوسين أى قدر قوسين من قسى العرب
المخاطبين بهذا الكلام و هذا اشارة الى تأكيد القرب و اصله ان الحليفين من العرب كانا اذا ارادا عقد
الصفاء و العهد خرجا بقوسيهما فالصقا بينهما يريدان بذلك انهما متظاهران يحامى كل واحد منهما عن
صاحبه و قيل معناه فى القرب من الوتر الى الكبد.

و قال عبد الله بن مسعود و سعيد بن جبیر قاب قوسين أى قدر ذراعين و سمى الذراع قوسا لانه يذرع بها
الاشياء و يقاس بها كل شيء و هى لغة بعض اهل الحجاز و فى الخبر لقاب قوس احدكم من الجنة خير
من الدنيا و ما فيها.

و قوله: أَوْ أَذْنَى هذا حكاية عن تخمين الناظر و حدسه يعنى لو انتم عايينتم القرب لحرزتموه قاب قوسين
او قلتم فى انفسكم انه ادنى.

قيل انما قال او ادنى لانه لم يردان يجعل لذلك حدا محصورا
و سئل ابو العباس بن عطاء عن هذه الاية فقال كيف أصف لكم مقاما انقطع عنه جبرئيل و ميكائيل و
اسرافيل و لم يكن الا محمد و ربه.

قوله: فَأَوْحَى إِلَى عَبْدِهِ مَا أَوْحَى
اى اوحى الله تعالى الى عبده محمد ما اوحى و تكلم معه بما تكلم و امره بما امر سرا بسرّ بلا واسطة و
لا ترجمان و فيه يقول القائل شعر:

بين المحبين سرّ ليس يفشيه	قول و لا قلم للخلق تحكيه
سرّ يمازجه انس مقابله	نور تحير فى بحر من التيه

قال سعيد بن جبیر اوحى اليه الم اجدك يتيما فأويتك الم اجدك ضالا فهديتك الم اجدك عائلا فاغنيتك الم
اشرح لك صدرك الم اضع عنك وزرك الم ارفع لك ذكرك و قيل اوحى اليه ان الجنة محرمة على الانبياء
حتى تدخلها و على الامم حتى تدخلها امتك.

و قال على (ع) اوحى الله اليه يا محمد لو لا انى احب معاتبة امتك لما حاسبتهم
و قال بعضهم انه مفسر فى الاخبار و نطقت به الروايات من احوال القيامة و غيرها و لهذا
قال (صلي الله عليه وسلم): لو تعلمون ما اعلم لضحكتم قليلا و لبكيتم كثيرا.
و قيل ابهم ما اوحى تعظيما لشأن ذلك و تعبدا للخلق بالايمان بكونه على الجملة.
و قيل اوحى جبرئيل الى رسول الله (صلي الله عليه وسلم) ما اوحى اليه ربه.

قوله ما كَذَّبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَى، قرأ ابو جعفر ما كَذَّبَ بالتشديد اى ما كَذَّبَ قلب محمد ما رأى بعينه تلك الليلة
بل صدقه و حَقَّقَهُ و قرأ الآخرون بالتخفيف اى ما كذب فؤاد محمد الذى رأى بل صدقه يقال كذبه اذا قال
له الكذب و قيل ما جحد الفؤاد و ما انكر ما رآه الرسول و قيل ما كذب فؤاده قبل ذلك ما رآه فى تلك الليلة
ببصره لانه كان قد آمن بقدرة الله سبحانه على امثال ذلك و اضعافه ثم اختلفوا فى الذى رآه

- فقال قوم رأى جبرئيل و هو قول ابن مسعود و عايشه،
- و قال آخرون هو الله عز و جل
- ثم اختلفوا فى الرؤية
- فقال بعضهم رآه بقلبه دون عينه و هذا خلاف السنة.
- و المذهب الصحيح انه (صلي الله عليه وسلم) رأى ربه عز و جل بعين رأسه و هو قول الحسن و انس و عكرمة،

روى عن ابن عباس انه قال ان الله اصطفى ابراهيم بالخلة و اصطفى موسى بالكلام و اصطفى محمدا
بالرؤية و اما عايشه فانها انكرت ذلك عن نفسها و لم تقل سمعت رسول الله (صلي الله عليه وسلم) يقول
فيه مقالا كيف و قول عايشه نفى، و قول ابن عباس اثبات، و الحكم للمثبت لا للنافى لان النافى انما نفاه
لانه لم يسمع و المثبت لانه سمعه و علمه.

قوله: أَفْتُمَارُونَهُ عَلَى مَا يَرَى قرأ حمزة و الكسائى و يعقوب أ فتمارونه بفتح التاء بلا الف، يعنى
افتجدونه و تدفعونه يقال مريت الرجل حقه اذا جحدته، و اصل المرى من مريت الناقه اذا استخرجت

لينها بعلاج و قرأ الآخرون أ فتمارونه بالالف و ضم التاء على معنى أ فتجادلونه على ما يرى، و ذلك أنهم جادلوه حين اسرى به فقالوا صف لنا بيت المقدس و اخبرنا عن غيرنا في الطريق و غير ذلك مما جادلوه به و المعنى أ فتجادلونه جدالا ترومون به دفعه عما رآه و علمه، و المرء هو الجدل بالباطل و في الحديث: لا تماروا في القرآن فإن المرء فيه كفر.

و لَقَدْ رَأَهُ نَزْلَةً أُخْرَى الْخَلَف فِيهِ كَالْخَلَف فِي الْاَوَّل. قال ابن مسعود رأى جبرئيل على صورته مرتين: مرة عِنْدَ سِدْرَةِ الْمُنتَهَى و مرة بِالْأَفُقِ الْمُبِينِ يعنى باجباد مكة و قد سدّ الأفق و عليه تهاوليل الدّرّ و الياقوت و على قول ابن عباس رأى ربّه نزلة اخرى و ذلك انه كانت للنبي (صلي الله عليه وسلم) عرجات في تلك الليلة لمسئلة التخفيف في اعداد الصلوات فتكون لكل عرجة نزلة فرأى ربه في بعضها و تقديره رآه نازلا نزلة اخرى.

و في بعض الروايات عن النبي (صلي الله عليه وسلم) قال كلما رجعت الى ربي وجدته مكانه. قوله: عِنْدَ سِدْرَةِ الْمُنتَهَى السدرة الشجرة النيق سميت سدرة المنتهى لانه ينتهى اليها علم الخلائق و اعمالهم لا يعلم احد ما ورائها الا الله و قيل ينتهى اليها مقامات الانبياء، و الملائكة ينتهى اليها من فوقها و يصعد اليها من تحتها و لم يجاوزها احد الا نبينا (صلي الله عليه وسلم). قال كعب الاحبار سِدْرَةُ الْمُنتَهَى عن يمين العرش اليها انتهى علم العلماء لا يعلم احد ما وراءها.

في حديث المعراج قال (صلي الله عليه وسلم) ثم صعد بي الى السماء السابعة فاذا ابراهيم فسلمت عليه ثم رفعت الى سدرة المنتهى فاذا نبقها مثل قلال هجر احلى من العسل و اللين من الزبد و اذا ورقها مثل اذان الفيلة.

و عن ابي هريرة قال لما اسرى بالنبي (صلي الله عليه وسلم) انتهى الى السدرة فقيل له هذه السدرة ينتهى اليها كل احد خلا من امّتك على سنتك فاذا هي شجرة تخرج من اصلها انهار من ماء غير آسن الى قوله: مِنْ عَسَلٍ مُصَفًّى و هي شجرة يسير الراكب في ظلها سبعين عاما لا تقطعها.

و عن اسماء بنت ابي بكر قالت سمعت النبي (صلي الله عليه وسلم) يذكر سدرة المنتهى قال يسير الراكب في ظل الفن فيها مائة عام و يستظل في الفن منها مائة الف راكب، فيها فراش من ذهب كان ثمرها القلال و قال مقاتل هي شجرة تحمل الحلى و الحلل و الثمار من جميع الالوان، لو ان ورقة منها وضعت في الارض لاضاءت لاهل الارض و هي طوبى التي ذكرها الله سبحانه في سورة الرعد.

عِنْدَهَا جَنَّةُ الْمَأْوَى قال ابن عباس جنة ياوي اليها جبرئيل و الملائكة و قال مقاتل و الكلبى ياوي اليها ارواح الشهداء، نظيره قوله: فَلَهُمْ جَنَّاتُ الْمَأْوَى و قيل هي التي كان فيها آدم و قيل هي الجنة التي وعد المتقون و الماوى مصدر تقديره جنة الرجوع. قيل سميت جنة الماوى لان ارواح الشهداء تسرح في الجنة و تعلق من اشجارها ثم تاوى الى قناديل فيها تحت العرش.

اِذْ يَغْشَى السُّدْرَةَ مَا يَغْشَى قال ابن مسعود يغشاها فراش من ذهب و قيل جراد من ذهب و قال مقاتل تغشيها الملائكة امثال الغربان حين يقعن على الشجر و في الحديث قال (صلي الله عليه وسلم) رايت على كل ورقة منها ملكا قائما يسبح الله عز و جل.

و قال الحسن غشيها نور رب العزة فاستنارت و قال ابن عباس يغشاها الرب سبحانه قيل اراد ابن عباس بذلك نور الرب سبحانه.

و في بعض الحديث ان النبي (صلي الله عليه وسلم) قال يغشيها رفر من طير خضر و عن انس عن النبي (صلي الله عليه وسلم) قال انتهيت الى السدرة و انا اعرف انها سدرة اعرف ورقها و ثمرها و اذا نبقها مثل الجرار و اذا ورقها مثل اذان الفيلة فلما غشيها من امر الله ما يغشيها تحولت ياقوتا و زمردا حتى ما يستطيع احد يصفها.

و في الحديث انه اعطى رسول الله (صلي الله عليه وسلم) عندها ثلثا: الصلوات الخمس و خواتيم البقرة و غفر لمن تاب من امته لا يشرك بالله شيئا.

ما زاع البَصْرُ و ما طغى اى ما مال بصر محمد (صلي الله عليه وسلم) و لا عدل يمينا او شمالا و لا جاوز ما امر به و هذا وصف ادبه في ذلك المقام اذ لم يلتفت جانبا.

لَقَدْ رَأَى مِنْ آيَاتِ رَبِّهِ الْكُبْرَى يعنى الآيات العظام و هي الجنة و النار و الانبياء و الكوثر و رأى جبرئيل في صورته التي تكون في السماء، له ستمائة جناح و رأى رفرفا اخضر من الجنة قد سدّ الأفق و رأى

امورا من امور الغيب كقوله: لِنُرِيكَ مِنْ آيَاتِنَا الْكُبْرَى و الكبرى يجوز ان يكون المفعول و المعنى «لقد راي الكبرى من آيات ربه» فيكون من للتبعيض و يجوز ان يكون صفة للآيات و محلها جر و المفعول محذوف و المعنى لقد راي آيات من آيات ربه الكبرى، و يجوز ان يكون من زيادة و آياتِ رَبِّهِ الْكُبْرَى مفعول و زيادة من في الاثبات قليل.

أَفَرَأَيْتُمُ اللَّاتَ وَ الْعُزَّى سَمَوَا اوثانهم باسماء الله فقالوا من الله اللات و من العزيز العزى. و اللات صنم كان بالطائف تعبدته ثقيف. و العزى سمرة كانت تعبدتها غطفان قطعها خالد بن الوليد بالفاس و هو يقول: كفرانك لا سبحانهك انى رايت الله قد اهانك.

فخرجت منها شيطانة فى صورة امرأة عريانة ناشرة شعرها، داعية ويلها، واضعة يدها على راسها، فقتلها ثم رجع الى النبی (صلي الله عليه وسلم) و اخبره بذلك فقال تلك العزى و لن تعبد ابدا، قرء ابن كثير اللات بتشديد التاء و قال هو رجل كان يلت السويق بالسمن و الزيت للحاج فلما مات عكفوا على قبره فعبدوه.

وَ مَنَاءَ حجر كان تعبدته خزاعة و هذيل، يقولون انه الحجر الذى نقله الامير محمود من سومنة. قرأ ابن كثير مناة بالمد و الهمزة اشتقاقا من. مناه يمينه اذا قطعه، قيل كانوا يذبحون عندها القرابين و منه سمى منا لأن هناك تذبح النسائك و فى الاية تقديم و تأخير مجازها: ا فرأيتم اللات و العزى الأخرى و مناة الثالثة، و تأويل الاية: ا فرأيتم هذه الاوثان و الاصنام التي تعبدونها هل تقدر هى ان تخلق ما خلق الله بقدرته من الآيات الكبرى، ثم قال للذين كانوا يعبدون الملائكة فيقولون هم بنات الله، منكرنا عليهم: أَلَكُمُ الذَّكَرُ تَرْضونه لانفسكم وَ لَهُ الْأُنثَى و انتم تكرهونها و لا ترضونها لانفسكم. تِلْكَ إِذًا قِسْمَةٌ ضِيزَى اى قسمة عوجاء غير معتدلة ان يكون لكم الذكور و لله الاناث.

قرء ابن كثير ضنزي بالهمزة و هما لغتان، يقال ضاز يضيز ضيزا و ضاز يضوز ضوزا و ضاز يضاز ضازا اذا ظلم و نقص و جار فى القضية و تقدير ضيزى من الكلام فعلى بضم الفاء لانها صفة و الصفات لا تكون الا فعلى بضم الفاء كالحبلى و بشرى و انثى او فعلى بفتح الفاء نحو غضبى و سكرى و عطشى و ليس فى كلام العرب فعلى بكسر الفاء فى النعوت، انما يكون فى الاسماء، مثل ذكرى و شعرى، غير انهم كرهوا ضم الضاد و خافوا انقلاب الياء واوا و هو من باب الياء فكسروا الضاد لهذه العلة كما قالوا فى جمع ابيض ببيض و اصله ببيض كالأحمر و الأحمر و الأصفر و الصّفر. فاما من قال ضاز يضوز، فالاسم منه ضوزى مثل شورى.

إِنَّ هِيَ إِلَّا أَسْمَاءُ سَمَّيْتُمُوهَا أَنْتُمْ وَ آبَاؤُكُمْ هَذَا دَلِيلٌ عَلَى قَدَمِ أَسْمَاءِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ و انها اسماء له لم تنزل و ليست من تسمية الخلق اياه بها. ما أَنْزَلَ اللَّهُ بِهَا مِنْ سُلْطَانٍ اى من عذر و حجة لمن يعبدها إِنَّ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ اى ما يتبعون فى ذلك الا الظن دون اليقين وَ مَا تَهْوَى الْأَنْفُسُ اى و يتبعون ما يوافق اهواءهم فى عبادتهم الاصنام وَ لَقَدْ جَاءَهُمْ مِنْ رَبِّهِمْ الْهُدَى اى البيان بالكتاب و الرسول انها ليست بآلهة و ان العبادة لا تصلح الا للواحد القهار.

أَمْ لِلْإِنْسَانِ مَا تَمْنَى يظن الكافر ان له ما يتمنى و يشتهى من شفاعاة الاصنام كما ظنوا و تمنوا. فَلِلَّهِ الْآخِرَةُ وَ الْأُولَى خلقا و ملكا يعطى ما يشاء و يمنع ما يشاء لا ما تمنى الانسان و اشتهى. و قيل ام للانسان ما اشتهى من طول الحياة و ان لا بعث و لا حشر.

فَلِلَّهِ الْآخِرَةُ يَعْنِي بِاعْطَاءِ الثَّوَابِ وَ الْكَرَامَةِ وَ الشَّفَاعَةِ وَ الْأُولَى يَعْنِي بِاعْطَاءِ الْمَعْرِفَةِ وَ التَّوْفِيقِ. وَ كَمْ مِنْ مَلَكٍ فِي السَّمَاوَاتِ مِمَّنْ يَعْبُدُهُمْ هَؤُلَاءِ الْكَافِرُ وَ يَرْجُونَ شَفَاعَتَهُمْ عِنْدَ اللَّهِ، لَا تُغْنِي شَفَاعَتُهُمْ شَيْئاً إِلَّا مِنْ بَعْدِ أَنْ يَأْذَنَ اللَّهُ فِي الشَّفَاعَةِ لِمَنْ يَشَاءُ وَ يَرْضَى مِنْ أَهْلِ التَّوْحِيدِ. قال ابن عباس يريد لا تشفع الملائكة الا لمن رضى الله عنه و قوله: لِمَنْ يَجُوزُ لِلشَّافِعِ وَ يَجُوزُ لِلْمَشْفُوعِ لَهُ.

إِنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ لَيُسَمُّونَ الْمَلَائِكَةَ تَسْمِيَةً الْأُنْثَى اى بتسمية الانثى حين قالوا ابهم بنات الله. وَ مَا لَهُمْ بِهِ اى بما يقولون مِنْ عِلْمٍ إِنَّ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَ هُوَ تَقْلِيدُ الْأَبَاءِ وَ إِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئاً و الحق بمعنى العلم اى لا يقوم الظن مقام العلم. و قيل الحق بمعنى العذاب اى ان ظنهم لا يدفع عنهم من العذاب شيئا.

فَاعْرِضْ عَنْ مَنْ تَوَلَّى عَنْ ذِكْرِنَا هَذَا التَّوَلَّى هُوَ التَّكْذِيبُ وَ الصَّدَّ عَنِ الْإِيمَانِ وَ مَعْنَى الْأَعْرَاضِ مَنْسُوخٍ

بأية السيف و لم يُردْ إِلَّا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا يعنى ابا جهل و اصحابه. ثم صَغَرَ رأيهم فقال ذَلِكَ مَبْلَغُهُمْ مِنَ الْعِلْمِ اى ذلك نهاية علمهم و قدر عقولهم ان أثروا الدنيا على الآخرة. و قيل لم يبلغوا من العلم الا ظنهم ان الملائكة بنات الله و انها تشفع لهم، فاعتمدوا ذلك و اعرضوا عن القرآن و الايمان، و قيل معناه علموا ما يحتاجون اليه فى معاشهم و نبذوا الآخرة من وراء ظهورهم.

إِنَّ رَبَّكَ يَا مُحَمَّد هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبِيلِهِ دِينَهُ وَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ اهْتَدَى لِدِينِهِ، هذا متعلق بقوله: فَأَعْرِضْ، و المعنى كلهم الى فأتى عالم بالفريقين اجازى محسنهم و مسيئهم.

وَ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَ مَا فِي الْأَرْضِ مُلْكًا وَ مُلْكًا لِيَجْزِيَ الَّذِينَ أَسَاءُوا بِمَا عَمِلُوا، اى الذين اشركوا على شركهم وَ يَجْزِيَ الَّذِينَ أَحْسَنُوا اى الذين آمنوا بالحسنى اى بالجنة يعنى له الملك و له الحكم، يتصرف فى ملكه بحسب مشيئته، ثم وصفهم فقال الَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ كَبَائِرَ الْإِثْمِ وَ الْفَوَاحِشَ قِيلَ كَبَائِرُ الْإِثْمِ الشَّرِكُ بِاللَّهِ وَ الْفَوَاحِشُ الْمَعَاصِي كُلُّهَا. و قيل كَبَائِرُ الْإِثْمِ ماله حد فى الدنيا و الفواحش الزنا خاصة.

و سئل النبي (صلي الله عليه وسلم) عن اكبر الكبائر فقال ان تدعو الله ندًا و هو خلقك، و ان تقتل ولدك مخافة ان ياكل معك و ان تزانى حليلة جارك

و قوله: إِلَّا اللَّمَمَ قال ابن عباس معناه الا ان يلَمَّ بالفاحشة مرة ثم يتوب و لم يثبت عليها فان الله يقبل توبته، الم تسمع

ان النبي (صلي الله عليه وسلم) كان يقول

ان تغفر اللهم تغفر جما و اى عبد لك لا الما

و قال عبد الله بن عمرو بن العاص اللمم ما دون الشرك. و قال ابو صالح سئلت عن قول الله عز و جل إِلَّا اللَّمَمَ فقلت هو الرجل يلَمُّ بالذنب ثم لا يعاوده فذكرت ذلك لابن عباس، فقال اعانك عليها ملك كريم. و اصل اللمم و الالمام ما يعملُه الانسان الحين بعد الحين و لا يكون له عادة و لا اقامة عليه. فعلى هذا، الاستثناء صحيح، و اللمم من الكبائر و الفواحش، و قال قوم هو استثناء منقطع مجازه لكن اللمم و لم يجعلوا اللمم من الكبائر و الفواحش، ثم اختلفوا فى معناه، فقال بعضهم هو ما سلف فى الجاهلية فلا يؤاخذهم الله به و ذلك ان المشركين قالوا للمسلمين انهم كانوا بالامس يعملون معناه، فانزل الله هذه الاية، و قال بعضهم هو صغار الذنوب مثل النظرة و الغمزة و القبله.

قال عبد الله بن مسعود العينان تزنيان و زناهما النظر، و الشفتان تزنيان و زناهما التقبيل، و اليدان تزنيان و زناهما اللمس، و الرجلان تزنيان و زناهما المشى و يصدق ذلك و يكذبُه الفرج فان واقع فذلك زنا و ان لم يواقع فهو لمم. و قال الكلبي اللمم على وجهين: كل ذنب لم يذكر الله عليه حدًا فى الدنيا و لا عذابا فى الآخرة فذلك الذى تكفره الصلوات ما لم يبلغ الكبائر و الفواحش. و الوجه الآخر هو الذنب العظيم يلَمُّ به المسلم المرة بعد المرة فيتوب منه، و قال الحسين بن الفضل اللمم النظرة من غير تعمّد فهو مغفور فان اعاد النظرة فليس بلمم و هو مذنب و قيل اللمم النكاح.

و قال محمد ابن الحنفية كل ما هممت به من خير و شر فهو لمم و دليله قوله (صلي الله عليه وسلم): ان للشيطان لمة و للملك لمة، فلمة الشيطان الوسوسة و لمة الملك الالهام.

قوله: إِنَّ رَبَّكَ وَاسِعُ الْمَغْفِرَةِ قال ابن عباس واسع المغفرة لمن فعل ذلك و تاب تم الكلام هاهنا، ثم قال هُوَ أَعْلَمُ بِكُمْ إِذْ أَنْشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ ابْتَدَاكُمْ فِيهَا يَعْنِي آدَمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَ إِذْ أَنْتُمْ أَجْنَةٌ جَمَعَ جَنَيْنَ سَمَّى جَنِينًا لِاجْتِنَانِهِ فِي الْبَطْنِ، فِي بَطْنٍ أُمَّهَاتِكُمْ قَدْ عَلِمَ اللَّهُ فِي هَذَا الْأَحْوَالِ مَا يَكُونُ مِنْكُمْ، فَلَا تُزَكُّوا أَنْفُسَكُمْ فَلَا تَبَرِّئُوا عَنِ الْأَثَامِ وَ لَا تَمْدَحُوا بِحَسَنِ أَعْمَالِكُمْ.

قال الكلبي و مقاتل كان ناس يعملون اعمالا حسنة فزكّوا انفسهم و قالوا صلوتنا و صيامنا و حجنا، فانزل الله هذه الاية هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ اتَّقَى وَ بِمَنْ لَمْ يَتَّقَ مِنْكُمْ.

قال النبي (صلي الله عليه وسلم) اذا رايتهم المذّاحين فاحثوا فى وجوههم التراب

و قيل كانت اليهود تقول اذا هلك لهم صبي هو صديق، فبلغ ذلك النبي (صلي الله عليه وسلم) فقال كذبت اليهود ما من نسمة يخلقه الله فى بطن امه الا هو شقى او سعيد فانزل الله هُوَ أَعْلَمُ بِكُمْ إِذْ أَنْشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ... الاية.

أَفَرَأَيْتَ الَّذِي تَوَلَّى وَ أَعْطَى قَلِيلًا وَ أَكْدَى نَزَلَتْ فى ابى جهل كان يستمع الى القرآن ثم يعرض عنه و

كان يبخل، قال الشاعر فيه و فى اخيه الحارث شعرا:

لعمرك ما يغنى هشام غناهم
يقولان نستغنى و والله ما الغنى
و ما يجمعان من مأين و من الف
من المال الا ما يعف و ما يكف.

و قوله: أَكْدَى اى قطع العطاء، و اصله من قول العرب اكدى الحافر اى بلغ الكدية و هى حجر صلب لا يعمل فيه المعول فيترك الحفر، فصار مثالا لكل من منع خيره و يقال للبخل مكد.

أَعِنْدَهُ عِلْمُ الْغَيْبِ فَهُوَ يَرَى هذه الرؤية هى العلم، اى فهو يعلم، يجوز للاعمى ان يقول رايت فلانا فصيحاً اى علمته و وجدته فصيحاً و تاويل الآية هذا المعطى قليلاً المكدي عالم بالغيب فيعلم طول عمره فيبخل بماله..؟ و قيل نزلت فى الوليد بن المغيرة كان قد اتبع النبى (صلى الله عليه وسلم) فى دينه فغيره بعض المشركين و قال له ا تركت دين الاشياخ و ضللتهم قال اتى خشيت عذاب الله، فضمن الذى عاتبه ان هو اعطاه كذا من ماله و رجع الى شركه ان يتحمل عنه عذاب الله فرجع الوليد الى الشرك و اعطى الذى عيبره بعض ذلك المال الذى ضمن و منعه تمامه، فانزل الله أَفَرَأَيْتَ الَّذِي تَوَلَّى ادبر عن الايمان و أعطى صاحبه قليلاً ثم أكدى بخل بالباقي

أَعِنْدَهُ عِلْمُ الْغَيْبِ فَهُوَ يَرَى ما غاب عنه و يعلم ان صاحبه يتحمل عنه عذابه..؟ و قيل نزلت فى العاص بن وائل السهمى لانه كان ربما يوافق النبى (صلى الله عليه وسلم) فى بعض الامور و كان يقول و الله ما يامرنا محمد الا بمكارم الاخلاق فذلك قوله: أَعْطَى قَلِيلًا و أَكْدَى اى قطع و لم يؤمن به و قيل هو المنافق الذى يعين على الجهاد قليلاً ثم يقطع ذلك أَعِنْدَهُ عِلْمُ الْغَيْبِ فَهُوَ يَرَى ما صنعه حقاً. أَمْ لَمْ يُنَبِّأْ لَمْ يَخْبِرْ بِمَا فِي صُحُفِ مُوسَى.

و إِبْرَاهِيمَ الَّذِي وَفَّى ما ارسل به من تبليغ رسالة الله و هى قوله: أَلَّا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى قال ابن عباس كانوا قبل ابراهيم يؤخذ الرجل بذنب غيره يقتل الأب بالابن و الاخ بالاخ و الزوج بامراته و السيد بعبده حتى جاء ابراهيم فنهاهم عن ذلك و بلغهم عن الله أَلَّا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى اى لا يؤخذ احد بذنب غيره.

و فى الخبر الصحيح عن رسول الله (صلى الله عليه وسلم) قال نزلت على ابراهيم عشر صحائف و على موسى قبل التوراة عشر صحائف.

قوله: الَّذِي وَفَّى قرء مشدداً و مخففاً فاذا شددت فهو توفية عدد الامور التى امر بها

• من ذبح الولد

• و الصبر على النار

• و الاختتان

• و الهجرة

• و ترك اهله و ولده بواد غير ذى ذرع

• و توفية عمل يومه باربع ركعات اول النهار و هى صلاة الضحى.

عن ابى ذر عن النبى (صلى الله عليه وسلم) عن الله تبارك و تعالى قال ابن آدم اركع لى اربع ركعات من اول النهار اكفك آخره. و اذا خفت فهو من الوفاء و هو قضاء ما عهد و نذر.

روى ان ابراهيم كان قد عهد ان لا يسئل مخلوقاً شيئاً، فلما قذف فى النار و اتاه جبرئيل فقال أَلَمْ تَكُنْ حَاجَةً فَقَالَ أَمَّا إِلَيْكَ فَلَا فَاتَنِي اللَّهُ سُبْحَانَهُ عَلَيْهِ بَقِيَامُهُ بِمَا قَالَ و وفائه بما عهد

فقال تعالى وَ إِبْرَاهِيمَ الَّذِي وَفَّى و قيل وفى سهام الاسلام و هو قوله: وَ إِذْ ابْتَلَى إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ.

قوله: وَ أَنْ لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى يعنى و كان فى صحف موسى و ابراهيم ان ليس للانسان الاثواب ما عمل من خير او شر و ما عمل غيره فليس له و لا عليه. قال ابن عباس هذا منسوخ بقوله: «و الذين آمنوا و اتبعناهم ذرياتهم بايمان الحقنا بهم ذرياتهم».

فادخل الأبناء بصلاح الآباء الجنة. قال عكرمه كان ذلك لقوم ابراهيم و موسى فامّا هذه الامّة فلهم ما سعوا و ما سعى غيرهم، فمن يصدق عنه او يصام له او يحج عنه لا حق به و ان لم يأمر. و فى الخبر ان

سعدا سأل رسول الله (صلي الله عليه وسلم) هل لامى ان تطوّعت عنها قال نعم و روى أنّ امرأة سألته فقالت أنّ ابى مات و لم يحجّ، قال فحجّى عنه.

و قال (صلي الله عليه وسلم) اذا مات الانسان انقطع عمله الا من ثلث: صدقة جاريه او علم ينتفع به او ولد صالح يدعو الله.

و قال الربيع بن انس و أنّ لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى يعنى الكافر فامّا المؤمن فله ما سعى و ما سعى له. و قيل ليس للكافر الا ما عمله فيثاب عليه في الدنيا حتى لا يبقى له في الآخرة خير.

دعا عبد الله بن طاهر والى خراسان، الحسين بن الفضل فقال اشكل علىّ ثلث آيات دعوتك لتكشفها لى، قال و ما هى ايها الامير. قال قوله تعالى فى وصف ابن آدم: فَأَصْبَحَ مِنَ النَّادِمِينَ و صحّ الخبر بأنّ الندم توبة. و قوله: كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ و صحّ فى الخبر بأنّ القلم جفّ بما هو كائن الى يوم القيامة. و قوله: و أنّ لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى فما بال الاضعاف.

فقال الحسين بن الفضل يجوز ان لا يكون ندم قابيل توبة له و يكون ندم هذه الامة توبة لان الله تعالى خصّ هذه الامة بخصائص لم يشركهم فيها الامم.

و فيه قول آخر و هو ان ندم قابيل لم يكن على قتل هابيل انما كان على حمله. و اما قوله: و أنّ لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى يعنى من طريق العدل و مجاز الاية: لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى عدلا ولى ان اجزيه بواحد الفا فضلا.

و اما قوله: كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ فانه شؤن يعيدها لا شؤن يبدئها و مجاز الاية: سوق المقادير الى المواقيت.

قال فقام عبد الله بن طاهر و قبّل رأسه و سوّغ خراجه قيل و كان خراجه خمسون الف درهم. و أنّ سَعْيُهُ سَوْفَ يُرَى فى ديوانه و ميزانه يوم القيمة، هذا كقوله: فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ و مَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ.

ثمّ يُجْزَأُ الْجَزَاءُ الْأَوْفَى يعنى الاكمل و الأتمّ بالحسن حسنا و بالسّئ سئيّا. و أنّ إلى رَبِّكَ الْمُنتَهَى اى منتهى الخلق و مصيرهم اليه و هو يجازيهم باعمالهم. و قيل منه ابتداء المنّة و اليه انتهاء الآمال. و قيل معناه اذا انتهى الكلام الى الله فامسكوا و من تعاطى ذلك هلك. و فى ذلك ما روى انس عن النبى (صلي الله عليه وسلم) قال اذا ذكر الله فانتهوا. و روى ابى بن كعب عن النبى (صلي الله عليه وسلم) فى قوله: و أنّ إلى رَبِّكَ الْمُنتَهَى قال لا فكرة فى الرب.

و هذا مثل ما روى عن ابى هريرة مرفوعا تفكّروا فى الخلق و لا تتفكّروا فى الخالق فانه لا تحيط به الفكرة.

و أنّه هُوَ أَضْحَكُ و أبكى فهذا يدلّ على أنّ كلّ ما يعملّه الانسان بقبضائه و خلقه حتى الضحك و البكاء. قال مجاهد و الكلبي اضحك اهل الجنة و ابكى اهل النار فى النار. و قال الضحاك اضحك الارض بالنبات و ابكى السماء بالمطر. و قيل معناه افرح و احزن. لان الفرح يجلب الضحك و الحزن يجلب البكاء.

روى عن عايشة قالت مرّ النبى (صلي الله عليه وسلم) على قوم يضحكون، فقال لو تعلمون ما اعلم لبكيتم كثيرا و لضحكتم قليلا، فنزل عليه جبرئيل فقال ان الله عز و جل يقول و أنّه هُوَ أَضْحَكُ و أبكى فرجع اليهم فقال ما خطوت اربعين خطوة حتى اتانى جبرئيل فقال انت هؤلاء فقل لهم ان الله عز و جل يقول هو اضحك و ابكى.

و سئل طاهر المقدسى أ تضحك الملائكة فقال ما ضحك من دون العرش منذ خلقت جهنم و قيل لعمر هل كان اصحاب رسول الله (صلي الله عليه وسلم) يضحكون، قال نعم و الله و الايمان اثبت فى قلوبهم من الجبال الرواسى.

و عن سماك بن حرب قال قلت لجابر بن سمرة أ كنت تجالس النبى (صلي الله عليه وسلم) قال نعم و كان اصحابه يجلسون فيتناشدون الشعر و يذكرون اشياء من امر الجاهلية فيضحكون و يتبسّم معهم اذا ضحكوا يعنى النبى (صلي الله عليه وسلم).

و قال ذو النون فى قوله: أَضْحَكُ و أبكى اى اضحك قلوب العارفين بشمس معرفته و ابكى قلوب العاصين بظلمة معصيته.

و قال سهل اضحك المطيع بالرحمة و ابكى العاصي بالسخطه.

و قيل اضحك المؤمن فى الآخرة و ابكاه فى الدنيا.

و اضحك الكافر فى الدنيا و ابكاه فى الآخرة

و قيل معناه خلق القوتين اللتين منهما ينبعث الضحك و البكاء و الانسان لا يعلم ما تلك القوة.

وَ أَنَّهُ هُوَ أَمَاتَ وَ أَحْيَا اى امات فى الدنيا و احيى للبعث: و قيل امات فى الدنيا و احيى فى القبر اما للراحة و اما للاحساس بالعقوبة. و قيل امات الآباء و احيى الأبناء.

و قيل امات الكافر بالنكرة و احيى المؤمن بالمعرفة. و قيل خلق الموت و الحياة.

وَ أَنَّهُ خَلَقَ الزَّوْجَيْنِ الذَّكَرَ وَ الْأُنْثَى الذكر زوج الانثى و الانثى زوج الذكر.

مِنْ نُطْفَةٍ إِذَا تُمْنَى اى تصب فى الرحم، و قيل يقدر منها الولد، اذ ليس كل منى يصير ولدا، يقال منيت الشيء اذا قدرته و المنى الماء يقدر منه الولد و سميت المنية لانها مقدرة و اصلها ممنية.

وَ أَنَّ عَلَيْهِ النَّشْأَةَ الْآخِرَى الاحياء بعد الموت. اى عليه تصديق ما اخبر به من اعاتهم بعد الموت للجزاء ثوابا و عقابا. و النشأة نشأتان: نشأة فى الرحم و هى النشأة الاولى فى سورة الواقعة و هذه نشأة الآخرة و هى نشأة البعث كقوله: ثُمَّ اللَّهُ يُنْشِئُ النَّشْأَةَ الْآخِرَةَ. تقول انشأته نشأة و نشأة كقوله: انبنته نباتا.

وَ أَنَّهُ هُوَ أَغْنَى وَ أَقْنَى اغنى الناس بالاموال و اقنى اعطى القنية، و هى اصول الاموال و ما يذخرونه بعد الكفاية. و قيل هو كل منتج او مغل من زرع او ضرع. و قال ابن عباس اغنى بالمال و اقنى، اى ارضى بما اعطى و قال الحسن اقنى اى اخدم و قال ابن زيد اغنى اى اكثر، و اقنى اى اقل، و قرأ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَ يَقْدِرُ.

وَ أَنَّهُ هُوَ رَبُّ الشَّعْرَى الشعرى كوكب خلف الجوزاء كانت خزاعة تعبده فى الجاهلية فاعلم الله عز و جل انه خالقها. و هما شعريان: الغميصاء و العبور و المجرة بينهما و اراد هاهنا الشعرى العبور و هى اشدهما ضياء و خصت بالذكر لان ابا كبشة احد اجداد رسول الله (صلي الله عليه وسلم) من قبل امه قال لا ارى شمسا و لا قمرا و لا نجما يقطع السماء عرضا غيرها، فليس شيء مثلها فعبدها، و عبدها خزاعة، فخالفوا قريشا فى عبادة الاوثان، و كانت قريش سمى محمدا (صلي الله عليه وسلم) ابن ابي كبشة اى نزع الىه فى مخالفة ديننا كما خالف ابو كبشة.

وَ أَنَّهُ أَهْلَكَ عَادًا الْأُولَى. «ان» فى هذه الآيات كلها فى محل الجر بدلا من بما فى صُحُفِ مُوسَى. قرء اهل المدينة و ابو عمرو عادا الولى بلام مشددة بعد الدال و العرب تفعل ذلك فتقول قم الان عنا، اى قم الان عنا و صم الاثنين، اى صم الاثنين و عاد الاولى قوم هود اهلكهم الله بالريح.

وَ ثَمُودَ يَعْنَى قَوْمَ صَالِحٍ، اهلكهم الله بالصيحة فما أبقي اى لم يترك منهم احدا.

وَ قَوْمَ نُوحٍ مِنْ قَبْلُ اى اهلك قوم نوح من قبل عاد و ثمود إنهم يعنى قوم نوح كانوا هم أظلم و أظلم من عاد و ثمود لطول دعوة نوح اياهم و عتوهم على الله بالمعصية و التكذيب، دعاهم نوح الف سنة الا خمسين عاما ف ما آمن معه إلا قليلا.

وَ الْمُؤْتَفِكَةَ اى المنقلبة يعنى قرى قوم لوط: صبوا ايم و داد و ما و عامورا و سدوم انتفكت باهلها اى انقلبت أهوى اى اهويا جبرئيل، يعنى رفعها ثم قلبها.

و قيل اهويا جعلها تهوى. و قيل قلبها فى موضعها فهوت خسفا.

فَعَسَاهَا اى البسها الله ما عسى يعنى الحجارة المنضودة المسومة، و ابهم ليكون اوقع فى القلوب.

فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكَ تَتَمَارَى اى تشك و تجادل ايها الانسان بما اولاك من النعم او بما كفاك من النقم...؟ و قيل باى نعم ربك الدالة على وحدانيته تشك...؟.

قيل اراد بهذا المخاطب الوليد بن المغيرة من عند اهل التفسير.

هذا نَذِيرٌ يعنى محمدا (صلي الله عليه وسلم) مِنَ النَّذْرِ الْأُولَى اى رسول من الرسل.

و النذير بمعنى المنذر اى ارسل اليكم بالانذار كما ارسل غيره من الانبياء الى قومهم.

و قيل معناه هذا الذى انذرتكم به من وقايح الامم الخالية العاصية فى صحف ابراهيم و موسى.

أَرْفَتِ الْأَرْفَةَ اى قربت القيامة.

لَيْسَ لَهَا مِنْ دُونِ اللَّهِ كَاشِفَةٌ اى دافعة، و قيل لا يكشف وقتها و لا يزيل غطاؤها احد دون الله، كقوله: لا يُجْلِيهَا لَوَفَّتْهَا إِلَّا هُوَ. و الهاء فيه للمبالغة او على تقدير نفس كاشفة، و قيل هى مصدر كالطاغية و

الكاذبة. ثم قال لمشركي العرب: أَفَمِنْ هَذَا الْحَدِيثِ يَعْنِي آمَنَ هَذَا الْقُرْآنَ الَّذِي يَقْرَأُ عَلَيْكُمْ مُحَمَّدٌ تَعْجَبُونَ كَقَوْلِهِ: أَ كَانَ لِلنَّاسِ عَجَبًا... الآية.

وَتَضَحَّكُونَ استهزاء وَ لَا تَبْكُونَ مِمَّا فِيهِ مِنَ الْوَعِيدِ.
وَأَنْتُمْ سَامِدُونَ لاهون غافلون. و قيل السمود لغة يمانية لكل لاعب او راقص في شرب او لهو او نوح و قال عبد الله بن الزبير:

و في الحدثان نسوة آل حرب بمقدار سمدن له سمودا
فرد شعورهن السود بيضا و رد وجوههن البيض سودا

سمدن اي زفن و نحن و رفعن ايديهن و المعنى انهم كانوا اذا سمعوا القرآن عارضوه بالغناء و اللهو ليشغلوا الناس عن استماعه. و عن ابي هريرة قال لما نزلت هذه الآية بكى اهل الصفة حتى جرى دموعهم على خدودهم فلما سمع رسول الله (صلي الله عليه وسلم) حنينهم بكى معهم فبكينا ببكائه، فقال (صلي الله عليه وسلم) لا يلج النار من بكى من خشية الله و لا يدخل الجنة مصر على معصية الله و لو لم تذنبوا لجات الله بقوم يذنبون ثم يغفر لهم.

و روى ان النبي (صلي الله عليه وسلم) نزل عليه جبرئيل و عنده رجل يبكي فقال له من هذا، فقال فلان، فقال جبرئيل انا نزل اعمال بنى آدم كلها الا البكاء فان الله عز و جل ليطفئ بالدمعة بحورا من نيران جهنم.

و روى ان النبي (صلي الله عليه وسلم) ما روى ضاحكا بعد نزول هذه الآية و قال (صلي الله عليه وسلم) ان هذا القرآن نزل بحزن فاذا قرأتموه فابكوا فان لم تبكوا فتباكوا. فاسجدوا لله و اعبدوا اي صلوا لله و وحدوه.

روى عكرمة عن ابن عباس قال قرأ رسول الله (صلي الله عليه وسلم) سورة النجم فسجد فيها و سجد معه المسلمون و المشركون و الجن و الانس.

و عن عبد الله قال اول سورة انزلت فيها سجدة، النجم فسجد رسول الله (صلي الله عليه وسلم) و سجد من خلفه الا رجلا رايته اخذ كفا من تراب فسجد عليه فرأته بعد ذلك قتل كافرا و هو امية بن خلف.

• و عن زيد بن ثابت قال قرأت على النبي (صلي الله عليه وسلم) و النجم فلم يسجد فيها و هذا دليل على ان سجود التلاوة غير واجب

• و قال عمر بن الخطاب ان الله لم يكتبها علينا الا ان نشاء و هو قول الشافعي و احمد

• و ذهب قوم الى وجوب سجود التلاوة على القارئ و المستمع جميعا و هو قول سفيان الثوري و اصحاب الرأي.

النوبة الثالثة

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. اسم يدل على جلال من لم يزل. اسم يخبر عن جمال من لم يزل. اسم ينبّه على اقبال من لم يزل. اسم يشير الى افضال من لم يزل.

فالعارف شهد جلاله فطاش و الصفي شهد جماله فعاش و الولي شهد اقباله فارتاش.

نام خداوندی که او را جلال بی‌زوال است و جمال بر کمال. جلال او آتش عالم سوز است و جمال او نور جهان افروز. جلال او غارت دل مریدان است و جمال او آسایش جان ممتحنان. جلال او غارت کننده دلی که درو رخت نهد، جمال او چون جلوه گردد غمان از دل برکند.

عارف بجلال او نگرند بنالد، محب بجمال او نگرد بنازد. آن یکی مینالد از بیم فصال، این یکی می‌نازد بامید وصال. بیچاره کسی که نام او شنود و نه از جمال او خبر دارد نه از جمال او اثر ببند.

می‌نداند که این نام کهسار را بلاله آرد، و دل بیداران را بناله آرد.

سماع این نام طرب افزاید و یافت این نام صفت رباید. دلهای عارفان بجوش آرد عاصیان را بفریاد و خروش آرد.

نام تو بصد معنی نقاش نگارند بر یاد تو و نام تو می‌جان بسپارند

آن عزیزی پیوسته در همه حال بهمه اوقات این نام همی گفت، بعد از وفات او بخواب دیدند که حالت چیست، گفت نجوت من الجحيم و وصلت الى دار النعيم ببركة بسم الله الرحمن الرحيم. رستم از جحيم. رسیدم بدار النعيم از برکات این نام عظیم. و یاد کردیم: بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. وَالنَّجْمِ إِذَا هَوَىٰ هَوَىٰ بدان که حق جل و جلاله و تقدست اسماءه اندرین سوره، از معراج مهتر عالم سید ولد آدم و سفر کردن وی باسما و بازگشتن از مشاهده و عیان خبر داد تا امت وی بدانستن این قصه روح را روح دهند و دل را نور و سرور افزایند. در ابتداء سوره بنی اسرائیل قصه رفتن وی یاد کرد و تعظیم آن را تنزیه خود جل جلاله در پیش داشت: سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ. و اندرین سوره بازگشت وی از حضرت بیان کرد و تشریف او را بشخص قسم یاد کرد گفت: وَالنَّجْمِ إِذَا هَوَىٰ. بآن ستاره روشن، بآن ماه دو هفته، بآن چراغ افروخته، آن گه که از حضرت عیان بازگشت، شخص او مقام قربت دیده، دل او روح مشاهدت یافته، سر او بدولت مواصلت رسیده، در خلوت او ادنی بر بساط، انبساط راز شنیده.

و بدانك رفتن آن سید بآن منزل غریب نبود، اما آرام وی درین منزل عجیب بود، زیرا که خلق عالم در ظلمت بعد بودند و آن مهتر در نور زلفت و قربت بود. چون آن مهتر عالم جبرئیل را در مقام معلوم خود بگذاشت و برگذشت، اسرار انوار ظاهر و باطن او را بجدب حضرت سپرد، تا اندر دریا نور و بحر عظمت غوص کرد و رفرف شرف را بپای همت بسپرد و چنانك مغناطیس آهن را بخود جذب کند، شرفات عرش مجید آن مهتر را بخود جذب کرد و از عرش مجید قصد حضرت قاب قوسین کرد و در مقام قاب قوسین در مسند جمال بوصف کمال در مشاهده جلال تکیه گاه ساخت، تنزیل عزیز این اسرار در رموز این کلمات بیان کرد که: ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّى فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَى. از جمله خلائق، در عالم حقایق، کسی بزرگوارتر از محمد مصطفی نبود.

مراد اصلی از حکم الهی بر وفق علم ازلی ابداع حالت و اظهار جلالت آن مهتر بود. اول جوهری که از امر کن خلعت یافت و آفتاب لطف حق برو تافت، جان پاک آن مهتر بود. هنوز نه عرش بود نه فرش، نه زحمت شب و نه رحمت روز، که صنع الهی مرو را از مستودع علم ازل بمستقر مجد ابد آورد و در روضه رضا بر مقام مشاهده او را جلوه کرد و هر چه بعد از وجود گشت طفیل وجود او بود و هر چه بوهم خلق درآید از الفت و زلفت و رأفت و رحمت و سیادت و سعادت، بر فرق ذات و صفات او نثار کرد، آن گه مر او را بقلب آدم صفی در آورد و بمدارج تلوین و مناهج تمکین گذر داد و در مسند رسالت بنشاند و مرو را امر کرد تا خلایق را بحضرت دین دعوت کند. گم شدگان را براه باز آرد و روندگان را بدرگاه خواند.

گویی بازی بود آن مهتر بر دست فضل آموخته، بر بساط قربت و زلفت پرورش داده، و از جمعیت مشاهده او را بتفرقه دعوت درآورده تا عالمی را صید کند، همه را پیش لطف و قهر حق بدارد. امروز همه را بشریعت شکار خود گرداند و فردا در مقام شفاعت همه را بحق سپارد. چون آن مهتر قدم در میان دعوت نهاد و آن عزیزان حضرت اجابت کردند، از هر گوشه طلیعه بلا سر برآورد و از آسمان فطرت باران محنت باریدن گرفت، قرآن قدیم از قصه غصه ایشان چنین خبر میدهد که: وَ لَتَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِّنَ الْخَوْفِ وَ الْجُوعِ وَ قَالَ تَعَالَى لَتُبْلَوُنَّ فِي أَمْوَالِكُمْ وَ أَنْفُسِكُمْ... الآية. ای جوانمرد، هر که خیمه بر سر کوی محبت زند از چشیدن بلا و شنیدن جفا چاره نبود. ما دام تا قدم در عالم عافیت داری، همه عالم بساط تو بود، چون قدم در عالم عشق نهادی، بزنجیر ز حیرت بر عقابین بلا پیچند و از حلقه در بی نیازی، حلق نیابت را برآویزند.

اگر مرد عیاری باشی و عاشق وفادار، نداء هل من مزید می زنی و رنه که از الم زخم تیغ قهر، لا طاقة بر آری. تازیانه عتاب بر سرت فرو گذارند و گویند:

چون دانستی که نیست مهر تو چند نیت هواء ما نیابستی جست
درست

چون رنج بلا آن پاکان صحبت و عزیزان حضرت نبوة بغایت رسید و اذی کفار و طعن ایشان از حد درگذشت، فرمان آمد بجبرئیل پیک حضرت، برید رحمت سفیر رسالت که ای جبرئیل دلها آن مؤمنان و

عزیزان صحابه در حیرت و غصه مانده و سینه هاشان معدن اندوه و حسرت شده، مانا که خبر ندارند از آن انواع نعیم و الطاف کرم که ما درین سرای باقی از بهر ایشان ساخته ایم و آن طرف و غرف که نامزد ایشان کرده ایم، برخیز و طبقات آسمان گذار کن و بعالم سفلی سفری کن، بدرگاه محمد عربی شو، آن مهتر عالم و سید ولد آدم که پیغامبر ایشانست و پیغام رسان ما، بگوی تا بحضرت آید و مال و مرجع ایشان ببند و آن و ناز و نعیم و فوز عظیم که ایشان را ساخته باز گوید و دل ایشان را مرهم نهد، تا آن مشقت و بلا که در دنیا می کشند بامید این کرامت و عطا بر ایشان آسان شود. ای محمد، یاران خود را گوی از حلاوت حلوا وصال کسی خبر دارد که تلخی حنظل فراق چشیده باشد.

آن کس که طمع دارد بملك کبیر، در جوار خداوند کریم، بر دیدار و رضا ذو الجلال عظیم، کم از آن نباشد که درین زندان دنیا، روزی چند، بار محنت بکشد و بامید آن نعمت، این محنت دولت انگارد. چنانکه آن پیر طریقت گفته الهی، بر امید وصل چندان اشک باریدم که بر آب چشم خویش تخم درد بکاریدم،

ور سعادت ازلی دریابم
ایمن درد پسندیدم
ور دیده من روزی بر تو آید
آن محنت همه دولت انگاریدم.

در خبرست که مصطفی (صلي الله عليه وسلم) بامداد آن روز که شبانگاه بمعراج بود از بدایت سفر خود بر زمین تا به بیت مقدس خبر داد. عزیزان صحابه شاد شدند و قبول کردند و این خبر در مکه منتشر گشت و ابو بکر صدیق آن روز غایب بود، بحضرت نبوت نرسیده بود، بو جهل چون این خبر بشنید، با خود گفت اگر هیچ ممکن شود که بو بکر را از اتباع محمد بسببی بر توان گردانید، آن سبب این خبر محال باشد، پس برخاست براه بو بکر شد، مرو را گفت ای پسر بو قحافه، این یار تو محمد محالی میگوید که هیچ عاقل مر آن را قبول نکند، میگوید دوش ازین مسجد برفته ام و به بیت مقدس شده ام و هم در شب باز آمده ام، یا با بکر تو باور کن که اندر شبی کسی از مکه به بیت مقدس شود و هم در شب باز آید..؟ که يك ماهه را هست مر کاروان را و مر مرد رونده را، اگر باور داری این خبر محال، در نقصان عقل تو هیچ شك نبود. صدیق بو بکر مرو را تلقین داد، جوابی محترز، بیانی ملخص، گفت ان قال هو فقد صدق. ای ابا جهل اگر این چه تو می گویی محمد گوید، راست گوید. بو جهل از او نومید گشت و بو بکر بشتاب آمد بنزدیک رسول و پیش از آنکه بنشست، صادق وار و عاشق وار گفت یا رسول الله مرا خبر ده از آن سفر دوشین تو.

گفت یا با بکر دوش جبرئیل آمد و براق آورد و مرا به بیت مقدس برد، ارواح پاك انبیا را دیدم و سادات ملاء اعلی، و ایشان را امامی کردم و از آنجا بخطه ملکوت سفر کردم و بافق اعلی رسیدم و آیات کبری دیدم و هم در شب بخطه مکه باز آمدم.

بو بکر گفت صدقت یا رسول الله، بعزت آن خداوند که ترا بحق فرستاد که چنان که ترا به بیداری بصورت و شخص اندرین سفر از مکانی بمکانی برده اند، جان مرا اندر صحبت و خدمت تو همی برده اند، سفر تو بصورت و قالب بوده و سفر من در خدمت تو بجان و سر بوده. مرا بخواب نمودند در خدمت تو و ترا به بیداری نمودند بتأیید حق. پس اندران حال که این سخن رفت، جبرئیل امین آمد و آیت آورد وَ الَّذِي جَاءَ بِالصَّدَقِ وَ صَدَّقَ بِهِ از این روز باز لقب بو بکر، صدیق گشت و تا قیام الساعة اهل سنت و جماعت اقتدا بوی دارند در تصدیق معراج، و تمامی قصه معراج و لطائف و حقائق آن در افتتاح سوره بنی اسرائیل بشرح گفته ایم.

اگر کسی سؤال کند گوید روایت کرده اند که شب معراج چون آن مهتر عالم خواست که پای در رکاب نهد براق از وی برمید، آن رمیدن براق از چه بود..؟

جواب آنست که براق اندر آن حال که خود را مرکب سید دید سر برآورد و بنازید و بخرامید، گفت ای سید، مرا از تو امیدی باید که بعد از این روزی خواهد بود که تو ببهشت خرامی، چنانکه امشب به بیت مقدس می شوی، باید که آن روز مرکبت، هم من باشم که عادت کرم آنست که هر که در شب طلب مونس بود در روز طرب رفیق بود. مهتر عالم (صلي الله عليه وسلم) این عهد با وی تحقیق کرد و

بر آفت نبوت و شفقت رسالت گفت که در قیامت مرکب من تو باشی. آن گه گفت ای مهتر عالم با این همه از تو یادگاری خواهم تا بر گردن خویش قلاده بندم و از خود را طوقی سازم، سید (صلي الله عليه وسلم) التماس وی اجابت کرد و از زلف مشکین خود دو تار موی بوی بخشید، براق آن را بدست نیاز بر گردن خود بست و تا قیام الساعة در خمار آن شراب و طرب آن وصال خواهد بود. اما آنچه گفته‌اند که براق گفت که از آن برمیدم که از دست وی بوی بت همی آید و جبرئیل از رسول سؤال کرد که این چون است و رسول گفت روزی به بتی برگزیدم و دست فرا کردم و گفتم بیچاره بت نداند که وی را که می‌پرستد و بیچاره‌تر آن کس که وی را پرستد همانا بوی اینست. این معنی نقل کرده‌اند لکن ناقل معتمد نیست و این جواب درست نیست جواب درست آنست که اول گفتم.

اگر کسی گوید چه حکمت بود که شب معراج موسی علیه السلام با وی سخن گفت در طلب تخفیف نماز و هیچ پیغامبر دیگر نگفت.

جواب آنست که موسی صاحب مناجات بود در دنیا و ظن وی چنان بود که مرتبت کس بلندتر از مرتبت او نیست و معراج کس وراء معراج او نیست، اما معراج موسی تا طور بود و معراج محمد تا بساط نور بود و موسی را چهل روز روزه فرمودند و چون بحضرت مناجات حاضر کردند ملتزمات او بعضی بایجاب مقرون داشتند بعضی نه.

و محمد (صلي الله عليه وسلم) که در یتیم بحر فطرت بود، او را خواب آلود بحضرت بردند و در يك لحظه چندین بار تخفیف خواست همه باجابت مقرون گردانیدند، تا موسی را معلوم گردد شرف و مرتبت مصطفی (صلي الله عليه وسلم) و استغفار کند از آن گفت که جوانی را از سر ما در گذرانیدند. و از این عجبتر که موسی چون دیدار خواست که اَرْنِي أَنْظُرُ إِلَيْكَ، او را بصمصام غیرت لَنْ تَرَانِي جواب دادند، پس چون توان زده آن سؤال گشت بغرامت ثَبْتُ إِلَيْكَ وادید آمد، باز چون نوبت بمصطفی (صلي الله عليه وسلم) رسید دیده وی را توتیای غیرت لَا تَمُدَّنْ عَيْنَيْكَ در کشیدند، گفتند ای محمد دیده که بآن دیده ما را خواهی دید نگر بعاریت بکس ندهی. مهتر، عصابه عزت: مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَ مَا طَغَى بر دیده خود بست، بزبان حال گفت:

بر بندم چشم خویش نگشایم نیز تا روز زیارت تو ای یار عزیز

لا جرم چون حاضر حضرت گشت، جلال و جمال ذو الجلال بر دیده او کشف کردند که: مَا كَذَبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَى شَعْر:

همه تنم دل گردد چو با تو راز کنم همه جمال تو بینم چو دیده باز کنم
ان تذکرتَه فکألی قلوب و ان تأملتَه فکألی عیون

گفته‌اند موسی چون از حضرت مناجات بازگشت با وی نور هیبت بود و عظمت، لا جرم هر که در وی نگرست نابینا گشت، باز مصطفی (صلي الله عليه وسلم) چون از حضرت مشاهدت بازگشت با وی نور انس بود، تا هر که در وی نگرید بینایی وی بیفزود. آن مقام اهل تلوین است و این مقام ارباب تمکین. قوله تعالى: فَأَوْحَىٰ إِلَىٰ عَبْدِهِ مَا أَوْحَى

هر چند که این سخن سربسته گفت و مبهم فرو گذاشت تعظیم آن حال را و بزرگواری قدر مصطفی را (صلي الله عليه وسلم)، اما در بعضی کتب آورده‌اند که قومی از یاران پرسیدند از مصطفی (صلي الله عليه وسلم) که این وحی چه بود، و مصطفی آن قدر که حوصله ایشان برتافت بیان کرد گفت رب العالمین از امت من گله کرد گفت یا محمد، من که خداوند بنیک عهدی خود برای امت تو در دوزخ هیچ درك نیافریده‌ام و ایشان به بد عهدی خود خویشتن را بجهد در دوزخ افکنند. یا محمد، معز و مذل منم. عزیز اوست که من عزیز کنم، ذلیل اوست که من ذلیل کنم، ایشان عز از جای دیگر می‌جویند و ذل از جای دیگر می‌بینند.

یا محمد، عمل فردا امروز از ایشان نمی‌خواهم و ایشان رزق فردا امروز می‌جویند از من.

یا محمد، رزقی که ایشان را نام زد کرده‌ام بدیگری ندهم و ایشان عملی که حق ماست و سزا ما، بریا بدیگری می‌دهند.

یا محمد، نعمت از ماست و دیگری را شکر می‌کنند.

یا محمد، با این همه اطلب العلل لغفران امّتك، بهانه جویم تا ایشان را بآن بهانه بیامرزم.

یا محمد، لو لا انی احب المعاتبة لما حاسبتهم، اگر نه آن بودی که دوست دارم با ایشان عتاب کردن و با ایشان سخن گفتن و رنه خود حساب ایشان نکردم.

یا محمد، با امّتهاء پیشین چهار چیز کردم که با امت تو نکردم: قومی را بزمین فرو بردم. قومی را صورت بگردانیدم. قومی را سنگ باران کردم. قومی را بآتش حریق هلاک کردم، و از بهر شرف و جاه تو، با امت تو از این هیچ چیز نکردم.

یا محمد، این خلوت که ساختم با تو، بآن کردم تا با خلق نمایم که تو کیستی و با تو نمایم که من کیستم. رسول خدا (صلي الله عليه وسلم) چون از درگاه عزت آن همه اکرام و اعزاز دید گفت بار خدایا، امّت مرا جمله بمن بخش. فرمان آمد که ای محمد امشب تنها آمده‌ای دندان مزد ترا ثلثی بخشیدم و فردا برستاخیز در انجمن کبری باقی بتو بخشم، تا عالمیان مرتبت و منزلت تو بنزدیک ما بدانند و الله الموفق و المعین.